

Proměny krajiny v 19. století: témata, přístupy, metody

Pavel Klapka¹, Eva Nováková², Aleš Vyskočil³

pavel.klapka@upol.cz, novakova@geonika.cz, vyskocil@brno.avcr.cz

¹*Katedra geografie, PřF, UP v Olomouci, třída Svobody 26, 771 46 Olomouc*

²*Ústav geoniky AV ČR, středisko environmentální geografie, Drobného 28, 602 00 Brno*

³*Historický ústav AV ČR, pobočka Brno, Veveří 97, 602 00 Brno*

Pavel Klapka, Eva Nováková, Aleš Vyskočil: *Landscape changes in the 19th century: topics, approaches, methods*

The nineteenth century witnessed crucial economic, social and political changes, which were reflected in the secondary and tertiary landscape structure and land use. Changes were most intensive roughly during the 2nd half of the 19th century. Theme of changes of geographic environment in this period has been in historical geographical research neglected so far. Contribution deals with assessment of topics, approaches and methods that are related to landscape changes during the 19th century.

Key words: landscape changes, 19th century, interdisciplinary approach

1 Úvod

Historická geografie, jako interdisciplinární obor pohybující se na rozhraní geografie a historie, nemá zcela jasně definován předmět svého studia (např. CHROMÝ 2001, KUČERA 2007). To je dáno především nevyjasněností vztahů k oběma mateřským disciplínám, ze které pramení nedostatečně pevný rámec historické geografie, výběr témat, použití výzkumných metod a podobně. Předkládaný příspěvek představuje možnosti výzkumu v širším rámci 19. století, přičemž si autoři jsou vědomi faktu, že se jedná pouze o zlomek možných oblastí výzkumu v rámci historické geografie.

2 Témata

Devatenácté století se stalo svědkem hlubokých politických, ekonomických a sociálních změn, které se následně výrazným způsobem projevy v geografickém prostředí v nejširším významu tohoto termínu: ve struktuře krajiny, ve způsobu jejího využívání, v charakteru osídlení, v demografických a sociálních charakteristikách obyvatelstva, v ekonomických postupech.

V tomto století, a jeho druhé polovině zejména, se naplno rozběhl proces industrializace a fenomény, jakými byly urbanizace, rozvoj dopravní sítě včetně difúze železniční dopravy, migrace obyvatelstva, regulace vodních toků, inovace v zemědělství, meliorace, řízená obnova lesů, scelování pozemků apod., pronikavě utvářely podobu krajiny. Přesto zůstává druhá polovina 19. století doposud poněkud opomíjeným obdobím v rámci historicko-geografického výzkumu (SEMOTANOVÁ 2002).

Jedním z témat, kterému se historická geografie může a musí vzhledem ke svému charakteru věnovat, je studium vývoje krajiny, a to v širším pojetí (KYJOVSKÝ 1989, LIPSKÝ 2007), které se neomezuje na změny sekundární krajinné mikro a makrostruktury, ale také na změny terciární struktury krajiny. Za ni ve shodě

s MIKLÓSEM, IZAKOVIČOVOU (1997) považujeme humánně geografické jevy v krajině (demografické, sociální, sídelní charakteristiky). V takovém pojetí historicko-geografického výzkumu krajinné sféry se může uplatnit historik i geograf.

Jestliže jsme definovali časový rámec a předmět výzkumu, nesmíme opomenout ani prostorové ukotvení dané problematiky. V rámci interdisciplinárního přístupu, který je v tomto příspěvku propagován, splňuje všechny tři předpoklady výzkumu region. Region je jedním ze základních konceptů geografie a také historie pracuje s regionem jako časoprostorovým fenoménem, jako s určitou teritoriálně vymezenou společenskou strukturou. V geografickém přístupu převládá prostorová složka, v historickém přístupu pak složka časová, ačkoliv toto nelze brát absolutně. Region může být chápán jako různá hierarchická kategorie, pro naše potřeby se jeví jako nejvýhodnější mikroregionální, maximálně mezoregionální řádovostní úroveň.

V souvislosti s průmyslovou revolucí začaly v geografickém prostoru působit síly a procesy, které definovaly nodální regiony v současném pojetí a zhruba v současném plošném rozšíření. Z tohoto hlediska se z pohledu historické geografie nabízejí tři témata reflektující vnitřní strukturu nodálního regionu:

1. studium jádra regionu
2. studium zázemí jádra regionu
3. studium periferie regionu.

Vývojem jader, tedy městských center se zabývají četné studie (nejnověji a soustavněji např. HORSKÁ, MAUR, MUSIL 2002), které však k problematice přistupují ze sociologického, demografického či historického hlediska.

Nosné téma, které dosud není systematicky zpracováváno, představuje studium vývoje geografického prostředí periferních oblastí, konkrétně např. prostředí rurálního zázemí regionálních průmyslových center, kde se výše zmíněné inovační procesy 2. poloviny 19. století projevovaly v krajinné sféře největší intenzitou (VYSKOČIL et al. 2006). V dalším textu se tedy budeme věnovat metodám a přístupům k tomuto tématu, které bylo zkoumáno na příkladě blanenského regionu VYSKOČILEM et al. 2006, 2007.

3 Přístupy a metody

V současné době se v historicko-geografických výzkumech proměn krajinné sféry významně uplatňuje interdisciplinární přístup využívající historické, kartografické a geografické analýzy. Díky kombinaci zdrojových materiálů, metod a postupů, které nabízejí historie a geografie, lze pak snáze pochopit změny sociálně-demografických a historicko-geografických charakteristik určitého regionu. Vzrůstající význam má geoinformatická složka interdisciplinárních výzkumů, která umožňuje analýzy a interpretace v prostředí GIS.

Interdisciplinární přístup tak umožňuje hledat pro historický vývoj, jevy a události reflexi v kartografických dílech a statistických údajích, týkajících se obyvatelstva a krajiny, a pro proměny geodemografických aspektů krajiny nacházet oporu v historických pramenech a historiografii, to vše za využití technických prostředků sloužících k prostorovému zobrazení zkoumaných jevů.

Zaměříme se nyní na datovou základnu využitelnou ke zkoumání stavu a vývoje krajinné sféry ve 2. polovině 19. století. Začneme prameny, které se týkají sekundární struktury krajiny:

1. Makrostruktura krajiny může být hodnocena na základě třech prostorově a obsahově relativně odlišných kategorií pramenů.

- a) Prvním jsou údaje o využití ploch k roku 1845, které byly důkladně zpracovány a popsány BÍČÍKEM (1998) a jeho spolupracovníky. Data se týkají katastrálních území a bylo sledováno 54 kategorií využití ploch. Podkladem pro tuto databázi bylo katastrální mapování, které proběhlo v českých zemích v letech 1824 – 1843 (viz dále). Údaje jsou primárně dostupné v archívu Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního; v upravené podobě, která je pro výzkumy krajinné sféry vhodnější, pak v jedinečné databázi, která byla vytvořena na Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze.
- b) Druhým pramenem jsou lexikony ze sčítání obyvatelstva uskutečněném k 31. 12. 1900, jehož součástí bylo i sčítání zemědělských ploch. Přehledy však uvádějí výměru pouze šesti nejdůležitějších poplatných druhů kultur (zemědělských ploch a lesů) dle stavu z konce roku 1896, ve kterém došlo k novému sčítání zemědělské půdy, resp. revizi katastru pozemkové daně (stabilního katastru). Zúžení výběru poněkud znesnadňuje srovnatelnost údajů vůči roku 1845, přesto je komparace pro periferní a semiperiferní oblasti v určitých kategoriích uskutečnitelná.
- c) Zatímco předchozí dva prameny mají celostátní dostupnost, disponujeme také prameny, které se týkají konkrétních území a sídel. Jedná se především o historické písemné prameny úřední povahy, jakými jsou hospodářské účty a výkazy, městské knihy, pozemkové knihy, dále lexikální, topografické a statistické příručky, schematismy, akta oborových spolků, organizací a ekonomických subjektů, ale i materiál narativní povahy či dobovou vlastivědnou produkci.

2. Hodnocení mikrostruktury krajiny vychází z dostupných historických mapových děl. Předminulé století je prvním obdobím, kdy má kartografický materiál moderní charakter, co do zpracování map a jejich přesnosti.

- a) Jedinečným podkladem, zejména pro studium menších územních celků, jsou mapy stabilního katastru z let 1824 – 1843 v měřítku 1:2880 (využít lze buď povinné císařské otisky nebo originální mapy opět deponované v ČÚZK, příp. indikační skici uložené v Národním archívu v Praze a v zemských archivech v Brně a Opavě). Mapy stabilního katastru (měřický operát) jsou navíc doplněny tzv. vceňovacím operátem (sloužil pro oceňování pozemků) a písemným operátem (obsahoval údaje o vlastnících, pěstovaných plodinách apod.). Na základě zákona z roku 1869 došlo k novému vceňování a k reambulaci map (1869 – 1882).
- b) Z map stabilního katastru vycházejí mapy 2. vojenského mapování, které proběhlo v letech 1836 – 1852 v měřítku 1:28 800. V 70. letech 19. století

byly pak tyto mapy reambulovány. Nejvýraznější reambulační změnou bylo zanesení železničních tratí a souvisejících infrastrukturních objektů.

- c) V letech 1876 – 1880 proběhlo v českých zemích 3. vojenské mapování, tentokrát v měřítku 1:25 000. Toto kvalitní dílo s mimořádnou vypovídací hodnotou bylo reambulováno ještě v 50. letech. 20. století.
- d) Individuální kartografické prameny nepokrývají souvisle celé území státu, jako je tomu u výše zmíněných. Zachycují konkrétní, povětšinou menší regiony či jednotlivá sídla. Liší se od sebe dobou vzniku, kartografickým zobrazením, měřítkem i účelem, kvůli němuž byly vytvořeny. Řadí se mezi ně mapy jednotlivých správních celků (krajů, okresních hejtmánství, soudních okresů), církevních správních obvodů, tématické mapy panství a velkostatků, rozličné účelové mapy, situační mapy a plány, plány měst, hraniční mapy, mapy sporných území, lesnické, porostní, montánní mapy, mapy dopravní sítě, poštovní mapy apod. Využívány jsou rukopisné i tištěné formy.

Kvalitní a srovnatelná mapová díla obou vojenských mapování (zejména 3. VM) za pomoci analýz v prostředí GIS vhodně doplňují údaje o makrostruktuře krajiny z let 1845 a 1900.

Jak jsme již uvedli, terciární struktura krajiny je dána především geodemografickými, ale také ekonomickými a sociálními jevy v krajině. Dobře dostupným údajem s relativně dobrou vypovídací schopností je počet obyvatel. Zdrojem jsou především jednotlivá sčítání lidu, z nichž za první moderní se považuje akce z roku 1869 (další se pak uskutečnily v letech 1880, 1890 a 1900). Zvláště významná jsou sčítání z let 1880 a 1900, která časově odpovídají pramenům týkajícím se sekundární struktury krajiny a umožňují tedy například vztáhnout počet obyvatel na různé kategorie využití ploch (konkrétně na zastavěné plochy). Kromě počtu obyvatel, počtu domů a dalších údajů se v těchto sčítáních zjišťovala i tzv. obcovací řeč (nepřímo tedy národnostní složení) a ekonomická aktivita obyvatelstva, což má z hlediska výzkumu historické krajiny také svůj význam.

Je však vhodné identifikovat i prameny, které je možné časově i prostorově vztáhnout ke stabilnímu katastru a 2. vojenskému mapování. K těm patří zejména soupisy obyvatelstva (tzv. konskripce) z let 1831, 1834, 1837, 1840, 1843, 1846 a 1850. Volba roku je závislá na konkrétním území, protože jak mapování stabilního katastru, tak 2. vojenské mapování probíhalo po několik let. Tyto prameny poskytují údaje především o počtu obyvatel. Lze je kombinovat s ojedinělými materiály vzešlými od majitelů panství (soupisy poddaných), s podklady vyhotovovanými pro úřední účely farní správou apod.

4 Závěr

Vhodným modelovým prostorem pro studium krajinných změn, kde lze uplatňovat kombinaci historických a geografických přístupů, se jeví menší či středně velké průmyslové centrum a jeho zázemí. Důležitým počátečním krokem je definice nodálního regionu na základě analýzy demografických charakteristik a údajů o využití země. Rozloha nodálního regionu s jádrem okolo 5000 obyvatel v druhé polovině 19. století dává možnost věnovat se podrobněji změnám v krajinné

strukturu, a to nejen na základě statistických údajů, které nevypovídají o skutečném rozmístění jednotlivých krajinných prvků a ploch, ale i na základě dobových kartografických děl a historických pramenů. Je také nutné si uvědomit, že v 19. století hrála terénní konfigurace území při vymezení nodálního regionu větší roli než dnes.

Na základě komparace typově odpovídajících regionů (s přihlédnutím k jedinečnosti zkoumaného prostředí) vykrystalizují zákonitosti a definice proměny krajiny, jejichž platnost je nezbytné dále ověřit v regionech, vykazujících menší či větší míru odlišnosti vývoje. Výzkum vývoje krajiny během 2. poloviny 19. století je podložitelný relativně kvalitními kartografickými, geodemografickými a historickými prameny. V představeném pojetí je možné člověka považovat za součást krajiny, změny demografické pak tedy zároveň za jistý druh změn krajinných, ovlivňujících především ráz a intenzitu využití krajiny. Geodemografické změny je však nutné zasadit do krajinných souvislostí, k čemuž lze využít prameny týkající se makro a mikrostruktury krajiny. Jinými slovy sledujeme posuny nejen v kategoriích využití území, ale také v počtu a skladbě obyvatelstva a šíření a distribuci antropických prvků a jevů v krajině.

Na syntéze všech tří zmiňovaných faktorů pak musí být založen výsledek bádání v modelových území, které by mělo hledat obecně platné zákonitosti vývoje střeoevropské krajiny v 2. polovině 19. století. Teprve generalizace má vědecký význam a může posunout historickou geografii dále od popisných schémat.

Literatura

- BIČÍK, I. 1998. Land use in the Czech Republic 1845 – 1948 – 1990. Methodology, interpretation, contests. *AUC Geographica* 32, s. 247 – 255.
- HORSKÁ, P., MAUR, E., MUSIL, J. 2002. Zrod velkoměsta. Paseka:Praha, Litomyšl.
- CHROMÝ, P. 2001. Výzvy pro českou historickou geografii? *Historická geografie* 31, s. 87 – 108.
- KUČERA, Z. 2007. Historická geografie mezi geografii a historiografií. *Historická geografie* 34, s. 9 – 19.
- KYJOVSKÝ, Š. 1989: Hodnocení změn v krajině Lednicka a Valticka. *Zprávy GgÚ ČSAV*, Brno, 26, 4, s. 19-35
- LIPSKÝ, Z. 2000: Sledování změn v kulturní krajině. ČZU, Praha
- LIPSKÝ, Z. 2007: Methods of monitoring and assesment of changes in land use and landscape structure. *Ekologie krajiny, Journal of Landscape Ecology*, Vol 0, 0, p.105-118
- MIKLÓS, L., IZAKOVIČOVÁ, Z. 1997. Krajina ako geosystém. Veda:Bratislava.
- SEMOTANOVÁ, E. 2002. Historická geografie Českých zemí. HÚ AV ČR:Praha.
- VYSKOČIL, A., Klapka, P., MARTINÁT, S. 2006. Proměny krajiny rurálního prostoru v zázemí průmyslového centra během 2. poloviny 19. století. *Historická geografie – Supplementum I. Historický ústav*, Praha, s. 137 – 162.
- VYSKOČIL, A., Klapka, P., NOVÁKOVÁ, E. 2007. Rekonstrukce proměny krajiny, sídel a sídelní struktury na příkladu Blanenska. *Historická geografie* 34, s. 296 – 306.

